

Թէ Կորիւն մեռած էր 449էն՝ Արտաշատի ժողովէն յառաջ: Ասոնց մէջ ամէնէն նշանաւորն է Կորիւնի՝ Վասակի դրուատեաց տիրոջոսներուն մէջ չլիշատակելը իր մարդպանութեան հասնիլը (446 կամ 444) մինչ կը յիշէ Վ. Ամատունւոյ հազարապետութիւնը: Ուրեմն շատ հաւանօրէն Կորիւն գրած է 446էն առաջ 445ին ամէնէն ուշը, որ մօտ կու գայ Գէլցերի 443ին: Հետեւաբար Կորիւն չի կրնար անկնարկած ըլլալ «հետագայ եղելութիւնները» եւ «Վասակի վարմունքի վրայ», որոնք Կորիւնի գրելէ յետոյ երեւան եկան:

Լոմսոն:

Գ. ՓՆՏԳԼԾԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՃՈՐՈԹԻ ԱՆՈՋԱՆԵՐ

(Աշխարհագրական եւ պատմական հետազոտութիւններ:)

ՆԵՐԱՇՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն:)

Առասպելական եւ խիստ վիպական է Ճորոխի Աւագանը իր նախապատմական աւանդութիւններով, իր շինութիւններով եւ իր բնակիչների անցեալով: Խորենացին աւանդաբար մեզ պատմում է, թէ Ճորոխի ափերում Պասքամի սերնդից դժնահայեաց հսկայ Տորքը հրամանատար եւ վարիչ է դառնում: «Կոպտանձն, տափակքիթ, խորակն եւ ժահաղէմ» այս վիթխարին իր ծայրահեղ այլանդակութեան համար Անգեղ է կոչում ժողովրդից, որի տիրանական ոյժի մասին տարածուած առասպել երգիծանքը Տորքին հաւասարացնում են Հելլենական Հերակլին եւ Արիական Ռոստոմին: Տորքի մասին Կղած էպոսները տարբորում են, թէ նա սեւ ծովի ափերում կարծր ժայռեր է պոկել ապառաժներից, եղունգներով քերել, դրանցից տախտակներ է շինել, փշրել: Կամ այդ ժայռերի վերայ եղունգներով արծիւների եւ գազանների պատկերներ է նկարել եւ թողել հետեւորդների հիացման առարկաներ: Հասել է Պոնտոսի ծովափը, նաւերով փախած թշնամիների ետեւից բլրաչափ ժայռեր է ծովը

գցել, որից առաջացած ալիքների տակ ընկղմել է հակառակորդ փախստականներին իրենց նաւերով: Անշուշտ այս էպոսները շարադրողները աչքի առաջ ունեցել են Պոնտոսի ապառաժների վրայ քանդակած արծիւներ եւ գազաններ, որոնց նմանները կան եւ ուրիշ երկիրներում մինչեւ այսօր:

Սակայն այսօր իրականութիւնը բոլորովին ներհակն է ցոյց տալիս: Ճորոխի ակունքից մինչեւ ծովախառնունքը այնպիսի գեղադէմ բնակչութիւն ունի, որ հիացրել է բոլոր Եւրոպացի գեղադէտ ճանապարհորդներին: Երկու սեռն էլ իրար հետ մրցելով՝ այնպիսի տիպարներ են արտայայտում, որ սքանչացնում են օտարականներին: Մանաւանդ իգական սեռը իր յաղթանդամ կազմուածքի հետ այնպիսի գողտրիկ նրբութիւն ունի, այնպիսի վառվռունդէմք, որ խկապէս չքնաղ տիպ են կազմում: Անխտիր բոլորն էլ պարթեւ հասակ ունեն, ուղիղ ողնաշար, լայն կուրծք, կարճ ու կլոր գլուխ, բարձր վիզ, սեւ ու շագանակագոյն վարս, սեւ կամ ձիթագոյն աչքեր — երբեմն կապոյտ, ձիւնի նման սպիտակ մորթ, նոսն դոյն այտեր, վարդագոյն եւ նուրբ շրթունք ու ականջներ, մի գծի վրայ ճակատ եւ ուռնգ, բոլոր կզակ, նրբին թաթեր եւ ոտքեր, մարգարտափայլ ակռաներ, կամար ունքեր, երկար թերթեւիչներ, փղոսկորի նման ողորկ բազուկներ, ճկուն իրան եւ վաշիւռչ շարժումներ: Գուցէ ո՛չ թէ խկապէս նրանց տգեղութեան համար են անգեղեայ անուանել, այլ ուղեցել են յայտնել թէ նրանցից աւելի գեղեցիկներ չկան աշխարհի որեւէ մասում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս, ասում ենք «Անգիւն» այն իրին, որ իր արժանաւորութիւններով այնքան բարձր է, որ չի կարելի գին դառնել, անգիւն է: Պէտք է ենթադրել, որ սրան — Անգեղտանը — Պասքամի սերդին ատել են, դսրովել են, ո՛չ թէ տգեղութեան, այլ բռնակալութեան համար, քանի որ սրանք իրենց լուծը դրել էին Բալասոուի, Մոփքի, Տարուբերանի, նոյն իսկ Սկեղեաց բնակչութեան ուսին:

Անկասկած Տայեցիները եթէ մտաւորապէս, տնտեսապէս բարձր չլինէին այդ դրացի ժողովրդից, չէին էլ կարողանալու նրանց տիրել: Հետեւաբար երկար դարեր այնքան ուժեղ եւ բարձր են եղել դրացիներից, որ նրանց վրայ տեսուչ եւ վարիչ են

սրանց առասպելների եւ արկածների հետքերը հասել է մինչեւ Հէլլենների դիւցազանց դարը, Արդոնաւորդների շրջանը, այս յայտնի է պատմութեան: Մեծամօր-Անահիտի պաշտամունքը, նրա քաղաքական եւ զինուորական գերիշխանութիւնը աւելի երկար դարեր պահպանուել է Ճորոխի Աւազանում. այդ մասին ճառում են առտնին պատմադրներից աւելի ընդարձակ կերպով երկրի տաճարներն ու բազիլիկները: Վիշապազանց (Չրապաշտութեան) պաշտամունքը այստեղ եւս այնքան զօրեղ է եղել, ինչպէս Արարատեան աշխարհի, Սիսականի բարձունքներում, ուր գերիշխել է Մայր-Դիցուհին: Նոյն իսկ միջնադարում եւ Օսմանեանների տիրապետութեան շրջանում, ձորերի, վիճակների տոհմական իշխանութիւնը մայրերի ձեռքն է եղել, փաստեր կան, զբաւոր փաստաթղթեր 1578—1839 տարիների թանգիմաթը Արդանուշի, Խալխալի, Խախի, Մաճիխելի, Ոլորի կին վարչապետները Օսմանեան սուլթաններից հաստատուած ինքնավար հասարակութիւններ են կազմել:

Ճորոխի Աւազանի անտառներում կաղնուց, կաղամախից, ընկուղից, տօսախից եւ ուրիշ ամրկենի փայտերից շինուած տնական կարասիները՝ տեփուր, սեղան (խոնչա), տաշտ, շերեփ, գդալ, սանդղցոյց են տալիս, որ այս երկիրը իր ինքնուրոյն զարգացումն ունեցել է եւ հասել է որոշ բարձրութեան: Իւրաքանչիւր առարկայի ձեւը, քանդակները, ծաւալը եւ մանաւանդ նիւթը յատուկ է միայն այս երկրին. չեն կարող նմանեցնել ուրիշ նահանգներում եւ տարածուած է հայկական 15 նահանգներում:

Ճորոխն ունի իր յատուկ ձեւով նաւակներ-կայեկ, որոնք անձնատուր են լինում գետին եւ նաւապետները վարում են բիրերով (երկար ձողերով): Գետով բարձրացնում են նաւակները ո՛չ թէ թիավարելով, այլ նաւաստիները չուաններով լծում եւ ափից առաջ գնալով՝ քաշում են նաւակը, նաւապետը բիրը հպեցրած նաւակի քթին ցամաքի ափից ման գալով՝ վեր է մղում նաւակը, ճիշտ այն ձեւով ինչպէս Կուր գետի վրայ Կոլայից մինչեւ Լաքի-Շամախի վրացի նաւագները տանում են իրանց փայտի գերանների տոփերը:

Երկիրը, մանաւանդ գետափնեայ տա-

փարակները հրաշալի կերպով ողողւում եւ ընտիր տղմով ծածկւում են հեղեղների բարձունքից բերած փտութիւններով, ոռոգում են բնական բազմազան առուներով, որոնք սահում են պարտեզների, այգիների եւ անտառների ստուերի տակով. բայց ցաւալի է, որ սրընթաց գետի հոսանքը բերած տղմի մեծագոյն մասը տանում լցնում է ծովը եւ ընդարձակում դելտան: Բնակչութեան արհեստականապէս շինած պատուարները անզօր են կռուելու գետի հոսանքի դէմ, միայն այնքան առատ է ջուրը ու տիղմը, որ սրանց բաժինը միշտ մնում է:

Երկնամերձ բարձր լեռներով, անդընդախոր ձորերով եւ այլազան լանջերով այս երկիրը կլիմայական ներհակ ծայրեր է կազմում: Սկսած Բաթումից մինչեւ Բորչխա, Արդւին, Ծրիա, Խալխալ, Խեճոր եւ Պալխար մշտադաւար անտառներ, պտղաբեր ծառեր ունի Ճորոխի այս երկար ձորը. իսկ սրանց բարձունքը, լեռների կատարները երբեմն ծածկւում են մի-երկու ամսով սպիտակ ձիւնով: Պալխարից մինչեւ Ճորոխի ակունքը՝ Չրմեսը աւելի խիստ կլիմայ ունի, տարբերում է ստորին մասից: Ընդհանրապէս կլիման խոնաւ է, անձրեւառատ, լեռները ջրարձակ, աղբւրներն ու առուները անհամար, լճակները դալարագեղ մարդերով բոլորուած, չունի Արարատեան եւ Վասպուրական աշխարհների չոր եւ խիստ կլիման: Երկրի դիրքի համաձայն տեղ-տեղ մշտադաւար եւ ծաղկուն է. տեղ-տեղ ձմեռը ծառերը տերեւաթափ են լինում, սարերի լանջերը ձիւնով ծածկւում: Մի կողմը ցանում են ցորեն-գարի, միեւնոյն օրը մի ուրիշ տեղ կան են ծեծում: Ո՛չ միայն մշտադաւար ձիթենին, դափնին, կիտրոնին, նարնջին, թէյը աճում են եւ առատ բերք են տալիս, այլ նոյն իսկ 1000'—2000' բարձրութեան վերայ, երկնամերձ լեռներն այնպէս են պատսպարած խորխոր ձորերն ու տափարակները, որ Խեճորի, Խոգի, Ծրիայի, Որջողի, Մելոյի եւ Խաղիլայի ձորերում երբեք չեն մրսում ձիթենիները: Եթէ տարին նոյն իսկ խիստ ցրտալի է, ձմեռն ընդհանրապէս այնքան կարճատեւ է եւ ծովային տաք հողմն այնքան առատ, որ բերքը անմնաս ժամանակին հասնում է եւ ա՛յնքան առատութեամբ որ բնակչութեան կարիքը բաւարարում է, սովի չի մատնում:

Երկրի միջին-կենդրոն մասում, որ-

կրին, Ճորոխի Աւագանի արհեստաւորն էլ իր ձեռարհեստով ողողել է: Ճորոխի Աւագանի այգեպանը ողջ ձմեռն աշխատում է պարարտացնել իր այգիներն, ագարակները, որ գարնան գործի սկսի. նրա համար ձմեռն չկայ: Այս երկիրը զարգացրել է հիւանդութիւնը. երեք վարպետ առանց մշակի մի շաբաթուան մէջ կարող են 12 սենեկից մի եռալարի տուն շինել գերաններից եւ տախտակներից ամբողջ կազմով: Շինութեան հիմնական գերաններն ու ցիցերը ամրացնում են, երեք յարկը իրար վերայ, նախ ամենաբարձր յարկն են շինում, ապա միջին յարկը եւ վերջը ստորին-գետնայարկը: Ինչպէս Կ.Պոլսում մեծ հռչակ ունին քարաշէն հիմնարկութիւնների համար Բայրուրդցիները, այնպէս անուանի են Ճորոխի Աւագանի հիւանդները: Կ.Պոլսի եւ Սինոպի նաւաշինարանների գործերը Սեւ ծովի, Տրապիզոնի շրջակայքի եւ Ճորոխի Աւագանի հիւանդներն են զարգացրել վերջին հինգ դարի ընթացքում: Երեք դար Սեւ ծովի նաւագնացութիւնը եղել է այս ճանների ձեռքին, որոնք թէ նաւը շինում եւ թէ ծովին իշխում էին: Ծրիա, Որջող, Խալխալ, Պալխար եւ Բահը այնպիսի — քանդակաւոր փայտէ — կաղնի, ընկուզի, դափնի եւ չոճի-շինութիւններ կան, դարեւոր անցեալով, այնպէս երթածածկ եւ դարձադուց՝ չէնքեր կան, այն էլ ամենադիմացկուն կաղնիից, տօսախից եւ դափնիից շինուած, որ հազարաւոր տարուան կեանք են ունեցել: Ինչպէս նախապատմական այրերն, լեռան լանջերում փորուած քարայրերը, սենեակները եւ սրահները ցոյց են տալիս, թէ մարդիկ նախնական շրջանում ինչպէս են կուտակուել այդ այրերում, այդպէս էլ միջնադարեան այդ փայտեայ սենեակներն ու սրահները գաղափար են տալիս նրանց կեանքի մասին: Գեղեցիկ են կաղնիից եւ տօսախից շինուած ամբարները, որոնք կարծես անփուտ փայտ լինին: Այս շինութիւնների մօտ, մանաւանդ ծովի մօտ խոնավ վայրերում ծառերի բնի վրայ սենեակներ եւ ամբարներ են շինել, որոնք կարծես թէ Սվանեան տների շարունակութիւնը լինին:

Անհրաժեշտ:
(Շարունակելի):

ԱՅՐՊԵՏ

ՄԱՅԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, publié sous la direction de Mgr. A. Baudrillard, etc. etc. Paris (Letouzey et Ané, 76 bis, Rue des Saints Pères, VIIe), 1912—1926.

Letouzey եւ Ané հրատարակիչներու գեղեցիկ հրաւերին անսալով է, որ A. Baudrillard, A. Vogt ու U. Rouziés ձեռնարկած են կազմելու եւ լոյս հանելու Բաւարիան, որ ստուգիւ կոթողական գործ մը ըլլալու կոչուած է: 1912էն սկսած մինչեւ օրս հրապարակ ելած են երեք հատոր, (չորրորդէն լոյս տեսած է մաս մը, էջ 1—447) իւրաքանչիւրը 1650 (կրկնասիւն) էջերէ աւելի եւ սակայն A գիրը դեռ չէ վերջացած, ուստի կարելի է գուշակել թէ ինչպիսի ընդարձակ երկասիրութեամբ պիտի օժտուի եկեղեցապատմական գրականութիւնը: Գործս իր մէջ կը պարփակէ ամէն կէտ, որ ուղղակի կամ անուղղակի եկեղ. պատմութեան ու աշխարհագրութեան կը հայի: Հոն ամէն նիւթ նկատուած է կուռ եւ պայծառ, արդի քննադատութեան հայեացքով. իսկ մանրամասնութիւններու համար մէջ բերուած են աղբիւրներ, որոնց գոյութիւնը միայն արդէն ձեռնարկիս կու տայ մեծ արժէք մը: Մէն մի կէտ ուսումնասիրուած ու գրուած է նոյն հարցին մասնազէտ անձէ մը:

Հայ եկեղ. պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը հոն ներկայացուցած է † F. Tournèze, որ մինչեւ հիմայ հրատարակուած հատորներուն մէջ կարգաւ ուսումնասիրած է՝ Ագաթանգեղոս, Աղբիւնոս, Աղեքսանդր Զուղայեցի, Աղթամար, (Աղուանք), Այտընեան Գեր. Հ. Արսէն, Անակ, Անանիա Մոկացի, Ան. Նարեկացի, Ան. Շիրակացի, Ան. Սանահնեցի, Անանեան Հ. Մկրտիչ, Անաստաս Կաթ., Անի, Առաքել Բաղիշեցի, Առ. Դաւրիթեցի, Առ. Սիւնեցի, Առաքելեան Խաչատուր վրդ. (Խաչ. Կարնեցի), Արամոնս եւն եւն:

Բայց ամէնէն աւելի խօսած է հայ եկեղ. պատմութեան մասին Arménie բառին տակ (չորրորդ հատորին առաջին մասին մէջ՝ էջ 290—391, որ հատորին մէջ գրուած է նաեւ Ս. Արիստակէսի, Արիս. Լաստիվերտացոյ վրայ):

Համառօտիւ Հայաստանի գիրքն ու տարածութիւնը գծելէ վերջ կ'անցնի հեթա-

² Ղարապետը, զմիջեւ ձեռ. թանկի, Կոնստ. Թաթևի